

KIRGIZ VE TÜRK DİLLERİNDE DUYGU DEĞERİNİ OLUŞTURMADA LEKSİK ESASLAR

Кыргыз жана түрк тилинде эмоция-экспрессивдүү маанини Лексикалык каражаттар аркылуу берүү:

Dr. Ayşen Koca¹

Сөз башында эскерткенибиздей, өздөрүнүн керт башына эле эмоция менен сезимди сиңирген, ошондуктан өз алдынча, жеке турганда деле эч кандай кошумча каражатсыз эмоциялык-экспрессивдүү маанини туюндурган сөздөр тилибизде көп учурайт: *берен (kahraman, cesur)*, *эргул (yigit, bahadır)*, *кайран*, *байкуш (zavallı, aciz)*, *бечера (biçare)*, *наадан (akılsız)*, *оён (bahadır)*, *куу*, *куйту (kurnaz)*, *бечел (peçel, yatalak)*, *бейит (kibir, mezar)*, *канкор (kan içen, acımasız, merhametsiz, taş kalpli) садагасы (kurbanın olayım)*, *ашкебе* ж.б. Мындай сөздөрдү маанилик оттенктору боюнча бир канча топторго бөлүп кароого туура келет, бирок ал өзүнчө териштирүүнү талап кылган олуттуу маселе болгондуктан, биз бул жерде айрым мисалдарды келтирүү менен гана чектелмекчибиз.

1. Карап турсаңыз, бечера ар качан да өзүнүн жалпы аалам алдында кылмышкер экенин сезгендей кишилерге, малдарга, ал түгүл өсүп турган чөптөргө да жалтаң карайт. Эң өкүнүчтүү жери, байлоодогу тиши кычышкан иттер да түн ичинде аны көрсө көрмөксөн болуучу, же мүлдө көргүсү келчү эмес. (А.Стамов) (боору ачуу-асıма) (İyice bakarsan biçare, kendini her zaman tüm ailemin önünde suçlu hissediyormuş gibi insanlara, hayvanlara hatta otlara da korkuyla bakardı. Ne yazık ki bağlı duran, dişleri kaşınan köpekler de gece yarısı onu görmemiş gibi yaparlar veya hiç görmek istemezlerdi.) (A. Stamov) (acımak)

1. Кадиги жок болсо да бир өлүшүм,

Кайсы күнү өмүрүм түгөнүшүн

Капарга албай жүрөмүн, кайрандарым

¹ Uluslararası Alato Üniwersitesi, Sosyal ve Fen Bilimler Fakültesi, Türkoloji Bölüm Başkanı.

Терек күүсүн эшитип силер үчүн. (С.Жигитов) (кайгыруу, каңырыгы түтөө-üzülme)

(Şüphesiz bir gün ölürüm,

Hangi gün ömrüm sona ererse

Önem vermiyorum yavrularım,

Ağacın melodisini işitip sizin için) (S.Cigitov) (kaygılanma, telaşlanma)

2. Ойлодум, бул **бечаралар**, эмне, жашоолору өтпөй калганбы, “Агымдан” түшкөн алты миллионго оокат-тирилик курайлы деген десем, сыры башка жакта экен. (М.Эшимканов) (жек көрүү, какшыктоо, кекээрлөө) *(Bu biçarelerin hayatı sona mı erdi diye diye düşündüm. Ağım'dan kazandığı altı milyon som ile hayatlarına bir düzen vereceklerini zannetmişim. Anlaşılan onların düşünceleri farklıymış)* (М.Ешимканов) (nefret etmek, alay, küçük görme)

Эмоциялык-экспрессивдүү сөздөр жеке турганда деле кандай сезимди (оң же терс-olumlu veya olumsuz) туюндураары белгилүү бир денгээлде дайын болуп турат, бирок, ошентсе да, алардын нак маанилери контекст же сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун жалпы кырдаалы аркылуу так, даана ачылат². Бул - бир.

Экинчиден, бир эле сөз бирде оң, бирде терс сезимди, бааны билдирип, энантиосемиялык (enantiosemiya) касиетке ээ болуп да калат (жогоруда келтирилген **бечера (biçare)** сөзү буга айкын күбө). Ошондой эле бир эле сөз эки башка эмес, а бир эле контекстте да карама-каршы сезим менен бааны туюндурушу толук ыктымал. Сөзүбүз кургак болбос үчүн төмөнкү мисалды келтирели:

Бактысыз иним, Абдилхан, сен менин жарык күнүмдү өчүрдүң, караңгы кылдың. Жашым эңкейиштеп калганда, теңирим берген сүйүүдөн ажыратканыңа көнөрүп кубанычтадырсың... Бирок иним (**kardeşim**), байкуш иним (**zavallı kardeşim**), жүрөк сокпой, демим токтоп калганча жандилимде сен түшүнгүс бак-таалайым бар экенин кантип, билмексиң.

² Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, I том.-Ф.: Мектеп, 1984, 46-бет

Артыма таңдым колумду, кайыңга байлап алдың боюмду, бирок мен азыр мында эмесмин, **байкуш иним**, Абдилхан. Бу байлануу турган куу денем, жаны-дилим шамал болуп ай-талаада арылдап бара жатыры, жамгыр болуп жерге сиңип жатыры, мен аны менен ажырагыс биргемин, чачы болуп төгүлөм, тыноосу болуп туюлам...(Ч.Айтматов) (жек көрүү, аeo)

(Talihsiz kardeşim Abdilhan, sen benim parıldayan güneşimi söndürdün.Yaşlandığımda Allahımın verdiği sevgimden ayırdığına seviniyorsundur.Fakat kardeşim, zavallı kardeşim, kalbim durana kadar, nefesim kesilene kadar, iç dünyamda senin anlayamayacağın bahtım olacağını, nereden bilirsin ki, ellerimi arkama bağladın, vücudumu ise ağaca bağladın. Fakat şimdi ben burada değilim zavallı kardeşim Abdilhan, bu bağlı duran vücudum, ruhum rüzgara donüşerek uzaklara uçup gidiyor. Yağmur olarak yere siniyorum, ben onunla birlikteyim. Saçı olur dökülürüm, nefesi olur hissedilirim.)
(С.Айтматов) (nefret, acıma, merhamet)

Турушу менен эмоция менен сезимге чыланган, сөздөрдөн эмес, а бүтүндөй сезим-эмоциядан куралгандай туюлган бул үзүмдө, кайрылуу (**hitap etme**), кайталоо (**tekrarlama**) ж.б. стилдик ык-амалды (uslup metotları) эске албаганда да, андагы **бактысыз (talihsiz)**, **байкуш иним (zavallı kardeşim)** сөздөрү карама-каршылыкка чылк толгон, аталган сөздөрдүн, деги эле бүтүндөй кичине тексттин көркөмдүк кудуретин бадырайта ачып, анын эмоциялык-экпрессивдүүлүктүн туу чокусуна жеткирген керемет да дал ушул карама-каршылык. Бир келген өмүрдө бир жолу гана берилген сүйүүдөн зордук-зомбулук менен ажыраткан Абдилханга кимдин болбосун жини шакардай кайнап, жүрөгү тытмаланат, **жек көрүү (nefret etme)** сезими жетер чегине жетет. Бирок дал ушул жек көрүүнү, өзүндө **аёо (acıma)**, **боор ооруу (merhamet etme, acıma)** сезими да жатат, анткени бир келген өмүрдө бир жолу гана берилген ыйыктын ыйыктыгынан-сүйүүдөн-куружалак калган, анын эмне экендигин билбеген, баарынан да билүүгө дараметсиз болуп калган Абдилханды жек көрүү керекпи, же аёо керекпи? Анда кимиси байкуш да бактысыз: Раймалыбы же Абдилханбы? Арийне, мындай

риторикалык суроого жооп кайтаруу биздин милдетибизге кирбейт, болгону биз бактысыз, байкуш иним, (*talihsiz, zavallı kardeşim*) сөздөрү жогоруда контексте буркан-шаркан түшкөн сезимди жөн гана **туюндуруп коюу** менен чектелип калбастан, а ошол сезимдердин **өзүнө айланып** кеткендигин эскертип койгубуз келип отурат.

Жыйынтыктап айтканда, эмоция менен сезимди туюндурган сөздөр кыргыз жана түрк тилинде маани жагынан өтө бай келет да, *кубануу (sevinme), эркелетүү (şımartma), таң калуу (hayret), өкүнүү (pişmanlık), жек көрүү (nefret), урматтоо (saygı), аёо (acıma)* ж.б. ушул өңдүү ар кыл сезимди билдирүү менен, ар кандай каражаттар (фонетикалык, морфологиялык, лексикалык) аркылуу уюшулат. Алардын кандай сезимди туюндурганы контекст жана сүйлөмдө айтылган ойдун жалпы кырдаалы аркылуу аныкталып такталат.

Айрыкча, баатыр- *bahadır,yiğit*; бечара-biçare; бечел-*peçel*; сыяктуу сөздөр эки тилде тең бирдей эле сезим менен эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини туюундураат.

1. **Акматова К.Р.**,Эмоцияналдуу- экспрессивдүү сөздөрдүн табияты. Китепте: Түрк тилдери жана адабияты. Бишкек, 2003.
2. **Аширбаев Т.** Тилдик каражаттардын тилдик каражаттары. –Б., 2000
3. **Аширбаев Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы. Бишкек, Педагогика, 2000. II китеп.
4. **Аширбаев Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы. Бишкек, Педагогика 2001. III китеп.
5. **Аширбаев Т.** Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты. Афтореф., дис.док.фил.наук.
6. **Ахматов Т., Мукамбаев Ж.** Азыркы кыргыз тили (фонетика лексика) - Фрунзе. 1978.
7. **Ахматов Т. К., Өмүралиева С.,** Кыргыз тили (Фонетика, лексика). – Ф., 1990.

8. **Балакаев М., Томанов М., Манасбаев Б., Жанпейисов** Казак тилинин стилистикасы. Алма-Ата, 1974, 188-б, Казак тилинде
9. **Болгонбайуглы Э., Калиуглы Г.,**Казіргі казак тілінің лексикологиясы менен фразеологиясы. –А.: Санат, 1997.
10. **Дыйканов К.** Кыргыз тили (фонетика лексика). Фрунзе, 1992.
11. **Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү .** / ред. Кудайбергенов С., Турсунов А. –Бишкек, 1983.
12. **Лиханов В.,** Эмоционально- оценочные и экспрессивные слова в якутском языке. Алма-Ата, 1988.
13. **Лукьянова Н.А.,** Экспрессивная лексика разговорного употребления. –Новосибирск, 1986.
14. **Нурмуханов Х.М.,**Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведения М. Ауэзова. Автореф. дис...канд. фил. наук. Алма-Ата, 1969.
15. **Панасюк А.Т.,** Экспрессивная лексика современного русского языка. Дис...канд.наук. Москва, 1970.
16. **Сейдакматов К.,** Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү. Фрунзе, 1982.
17. **Тойчубекова Б.** Көркөм адабияттын стилиндеги айрым маселелер. Фрунзе, 1983.
18. **Усубалиев Б.,** Антонимдер жана аларды окутуу. –Ф.: Мектеп, 1987.
19. **Усубалиев Б.,** Сөз жана түшүнүк, “Манас” университети. Коомдук илимдер журналы. –Б.; 2003 .
20. **Усубалиев Б.,**Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик.–Б., 1994.
21. **Усубалиев Б.,** Эмоциялык-нарктагыч лексика. БГУдагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. –Б., 1998.
22. **Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. М, 1959. с.156
23. **Аğакау, М.А.,** İkizlemeler Üzerine, TD, II.c, 16. ve Ankara, 1953.
24. **Akerson, Fatma Erkman,**Anlam-Çeviri-Karşılaştırma, İstanbul,1989.

25. **Aksan D.**, Her Yönüyle Dil, (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I TDK., Ankara, 1977.
26. **Aksan D.**, Her Yönüyle Dil, (Ana Çizgileriyle Dilbilim) II TDK., Ankara, 1980.
27. **Aksan D.**, Anlambilim, Anlanbilim konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara, 2002.
28. **Aksan Doğan;** Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlabilmi)Ankara, 1999.
29. **Aksan Doğan**, Türkçe'nin Gücü, Eylül, 2005.
30. **Aksan D.**, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, DTCF yayını, Ankara,1971.
31. Anonim(1994) Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü, Ankara, Dil Derneği Yayınları.
32. **Arıkan, Aykut** (2006), Bilgi Erişim Sistemleri Bilgi Erşiminde Dil Sorunları, Babil Yayınları, İstanbul.
33. **Aydın Mehmet;** Dilbilm El Kitabı, Бишкек, 2006.
34. **Bayrav, Süheyla** (2001), Chanson de Roland Edebiyat ve Üslup Tahlili, Multilingual Yayınları.
35. **Bayrav, Süheyla-** Yerguz, İsmail (2002), Okuma Anlama Yorumlama (Bir Yaklaşım Denemesi), Multilingual Yayınları.
36. **Condon, John** (1998), Kelimelerin Büyülü Dünyası (Anlambilim ve
42. **Filizok, Rıza** (2001), Anlam Analizine Giriş, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi.
43. **Günay, V. Doğan** (2007), Sözcükbilime Giriş, İstanbul, Multilingual